

BARTÓK ISTVÁN

COIMBRÁTÓL NAGYSZOMBATIG

AZ IRODALMI ÍZLÉS VÁLTOZÁSA A PRÉDIKÁCIÓELMÉLET TÜKRÉBEN

Egy korszak irodalmi ízlésének megismeréséhez mindenekelőtt a korabeli szövegeket kell figyelembe vennünk. Ezek mellett azonban tekintettel kell lennünk azokra a szempontokra is, amelyek hatással lehetnek a művek elkészítésére, legyenek azok külső, irodalmon kívüli körülmények vagy az alkotás folyamatát befolyásoló egyéb tényezők. Az utóbbiakhoz tartoznak a szövegalkotást évezredekben keresztül meghatározó retorikai szabályok. Az egyházi irodalomban létrejöttek a profán ékesszólásban szakrális változatai, az imádság és a prédikáció elmélete, az *ars orandi* és az *ars praedicandi*. Ám sokszor az egyházi szónokok is a világi retorika tanításait alkalmazták. Az ókori klasszikusok – Arisztotelész, Cicero, Quintilianus – örökségét az elméletírók újra meg újra feldolgozták, a kor szelleméhez, az éppen időszerű ízléshez igazodva. Teória és praxis viszonyát illetően nyugodtan beszélhetünk kölcsönhatásról. Az elméleti művek ugyanis nemcsak alkalmazkodtak egyes stílusirányzatokhoz, hanem sokszor döntő hatással voltak a prédikációs gyakorlatra, a szövegek végső formájának kialakítására.

*

A 17. században vált egyre jellemzőbbé az a törekvés, hogy a prédikátorok nem annyira az értelmi meggyőzés módszereivel kívántak hatni a hívekre, mint inkább az érzelmek felkeltésével. Minden olyan eszközt bevetettek, amit erre alkalmasnak tartottak. Egyre jelentősebb szerepet kaptak a hallgatóság megragadását célzó nyelvi fordulatok, szónoki fogások.¹ Mindezek folyamatosan bővülő tárházát nyújtották a retorikai kézikönyvek.

¹ Részletesebben: BARTÓK István: „A tanítás édesítése és ékesítése”: A katolikus prédikáció a 17. században. In: Katolikus egyházi társadalom a magyar királyságban a 17. században. Szerk. VARGA Szabolcs – VÉRTESI Lázár. (Pécsi Egyháztörténeti Műhely 3.) Pécs, 2018. 329–336.

Ezek sorában a barokk kor végéig megtalálhatóak azoknak a régebbi – akár 16. és 17. századi – kompendiumoknak az újabb és újabb kiadásai, amelyekben felfedezték a divatos stíluseszmeny megvalósítására felhasználható és bővíthető eszköztárat. Sokuknak Magyarországon is még a 18. században is kiadták különféle változatait. Például a francia Franciscus Pomeius (François-Antoine Pomey, 1618–1673) 1667-ben megjelent, akkor már átdolgozott kézikönyvét (*Novus candidatus rhetoricus*) többször újranyomták (Nagyszombat, 1720, 1735, 1769; Kassa, 1723).²

Jellemző példa a régebbi, nagy tekintélynek örvendő munkák átalakítására a katolikus iskolák legnépszerűbb retorikai kézikönyve, „a Soares” utóélete. A Portugáliában működő spanyol jezsuita, Cyprianus Soarius (Cypriano Soares, 1524–1593) a 16. század közepén tette közzé három könyvből álló kompendiumát (*De arte rhetorica libri tres*. Coimbra, 1562), a Jézus Társaság gimnáziumainak utolsó évfolyamai számára. A jezsuita *Ratio studiorum* ennek a használatát írta elő a rend oktatási intézményeiben. A mű az évszázadok során több száz kiadást ért meg – mint látni fogjuk, néha igencsak jelentős változtatásokkal.

Az eredeti megfogalmazás kétségtelenül a barokk irányába mutat. Bitskey István szavaival: „*Utat nyitott [...] a copia verborumnak, az ornamentikának, a közismert barokk dekorativitásnak, a textusok pompájának, a docere és a movere/flectere elvei mellett a delectare fokozottabb érvényesülésének. Ez azonban már részint a 17. századi átdolgozásokban, részint pedig a jezsuita retorika további alakulásában mutatkozott meg érzékelhetően és látványosan [...]*.”³

Soarez a klasszikus retorika fő részei közül a beszéd nyelvi megformálására, az elocutióra helyezi a fő hangsúlyt. Az ezt szemléltető hasonlatban mintha az „ecclesia militans” szelleme érződne: Soares szerint, ha valaki tökéletesen el is végzi az anyag és az érvek összegyűjtését és elrendezését – azaz érvényesíti a retorikai inventio és a dispositio tanításait –, az elocutio nélkül az csak annyit használ, mint a kard, ha nem rántják ki a hüvelyéből.⁴

² KECSKEMÉTI GÁBOR: „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján. Budapest, 2007. 46–47, 532–533.

³ BITSKEY ISTVÁN: Retorikák a barokk kori Magyarországon. In: Retorikák a barokk korból. Szerk. BITSKEY ISTVÁN. Debrecen, 2003. 249–251. 246.

⁴ „*Sine quo [elocatione] supervacua sunt priora [inventio et dispositio], et similis gladio condito, atque intra vaginam suam haerenti.*” SOARIUS, Cyprianus: *De arte rhetorica libri tres ex Aristotele, Cicerone &*

Mindazonáltal Soares az elocutióval való vagdalkozás során mértéktartó marad, semmi olyasmit nem javasol, ami a szöveg túlburjánzáshoz vezetne. A munkához Ludovicus Carbo (Lodovico Carbone, †1597) ferrarai és perugiai professzor készített az anyag feldolgozását megkönnyítő, áttekintő táblázatokat (*Tabulae rhetoricae Cypriani Soarii*. Velence, 1589), amelyeket több magyarországi kiadás is tartalmaz.

Nálunk sokáig külföldön nyomott példányokból tanítottak és tanultak az iskolákban, majd a növekvő igények kielégítésére napvilágot láttak a hazai edíciók is. Soares munkája a 17. század második felében Magyarországon is a katolikus gimnáziumok legelterjedtebb retorikatankönyve volt. 1700-ig Nagyszombatban és Lőcsén négy hazai megjelenéséről van tudomásunk. Magyarországi népszerűségét a 18. században még több adat igazolja. Különféle változatait 1703 és 1798 között Nagyszombatban, Kassán, Kolozsváron és Budán nyomták újra, ismereteink szerint összesen 15 alkalommal.⁵

Az említett ízlésváltozást mutatja a Nagyszombatban 1709-ben megjelent, Soares-átdolgozásként nyilvántartott *Manuductio ad Eloquentiam* című kézikönyv.⁶ Jó példa arra, hogy a Soares által nyitott úton milyen messzire lehet eljutni, esetleg le is lehet térni róla. A kötet címlapja elárulja, hogy egy korábbi udinei kiadás utánnyomása. A forrást a kutatás sokáig nem ismerte, legújabbban azonban sikerült azonosítani, és egy példányát is megtalálni. A nagyszombati edíció sajtó alá rendezőjére konkrét adat nem utal, valószínűsíthető, hogy a retorika tanára, Hávor István gondoskodhatott megjelenetéséről.⁷

Quintiliano *praecipue deprompta*. Coimbra, 1562. Qij v. (Ebben a kiadásban a prelimináriák után a levelek vannak számozva, így az idézett hely a 60. levél verzóján olvasható.)

⁵ Soaresról és magyarországi kiadásairól: Retorikák... i. m. 243–249.; KECSKEMÉTI: „A böcsületre kihadott... i. m. 46, 543. Vö. *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus: Bibliographie*. VII. Ed. SOMMERVOGEL, Carlos. Bruxelles–Paris, 1896. 1331–1337. hasáb.

⁶ *Manuductio Ad Eloquentiam Seu Via Facilis Ad Assequendam Juxta Praecepta Soarii, Artem Rhetoricam Ex Classicis Authoribus Desumpta Et Ad Usus Eorum, Qui Oratoriam hanc Scientiam, seu profanam; seu sacram profitentur accommodata. Nuper Utini in Lucem Edita. Nunc vero Recusa. Tyrnaviae, 1709.* RMK II. 2377. A címlap és az *Index Materialium* hasonmása, valamint az utóbbi és néhány fejezet magyar fordítása: Retorikák... i. m. 20–104. Ford. Mikó Gyula.

⁷ Részletesebben: BARTÓK István: *Manuductio ad Eloquentiam, 1709: A nagyszombati retorikai kézikönyv mintája és kiadója*. Irodalomtörténeti Közlemények 121. (2017) 816–820.

KacsARINGÓS barokk címe szerint Soarez tanításai nyomán vezeti – a címben szereplő *Manuductio* jelentése szerint mintegy kézen fogva – a növendékeket mind a világi, mind az egyházi ékesszólástan tudományának elsajátítása során. Az olasz átdolgozás szerzője előszavában nem titkolja, hogy eltér a mintájától. A hasonló esetekben szokásos érveket hozza fel: bármilyen kiváló is legyen Soarez eredeti műve, hallgatóinak gyengébb képességeihez alkalmazkodva úgy alakította át az anyagot, hogy a tanulók könnyebben megbirkózhassanak vele.⁸ Valójában azonban nem egyszerű módszertani eljárásról van szó, annál sokkal jelentősebbek a különbségek. A *Manuductio* legavatottabb ismerője és ismertetője, Bán Imre találóan jellemzi a munka lényegét: „Az olasz seicento barokk pompája már »a küszöbről« árad felénk!” Az egész munka „a felületi ragyogás, a látszat, a formakultusz barokk esztétikájának légkörében mozog.” Soarez mellett az átdolgozó a klasszikus szerzőket emlegeti, de utal a túlburjánzó barokk stílus elméletíróira is. Bán Imre egyes részekről kimutatta, hogy a szerző „teljességgel az olasz seicento kiemelkedő barokk teoretikusának, Emanuele Tesauronak nyomán halad.” Bizonyos esetekben: „Látnivaló, hogy Tesauro olasz szövegének latinra fordítása folyik!”⁹

Az eredeti Soarez és a *Manuductio* felépítése, az egyes részek tartalma, egymáshoz viszonyított arányuk lényegesen különbözik. Soarez a klasszikus retorika ötrészes felosztását veszi alapul. Az első könyv az inventio, a második a dispositio, a harmadik az elocutio szabályait tárgyalja. Az utóbbi terjedelme körülbelül annyi, mint az előző kettőé összesen. A szóbeli előadáshoz tartozó hagyományos negyedik és ötödik részt, az emlékezetbe vésés, valamit a hanghordozás és a gesztusok tudnivalóit – a memoriát és a pronuntiatiót – Soarez mindössze néhány lapon foglalja össze a harmadik könyv végén.

A *Manuductio* teljesen más vonalon halad. Öt értekezés – tractatus – követi egymást. Az első kettő vezérfonala a periodus, a körmondat. Erre a szálra felfűzve részletesen taglalják a hasznosítható ismereteket: a körmondat szerkezetét, arányos felépítését és legfőképpen bővítésének lehetőségeit a közhelyek – loci com-

⁸ „Quia tamen ejusdem praecepta non a quocunque adeo facile percipi possunt; Nos Tyronum imbecillitati consulturi, praesens opusculum, veluti Manuductionem quandam ad Eloquentiam, aggredi constituimus.” *Manuductio*... i. m. 7.

⁹ BÁN Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*. Budapest, 1971. 53–55. A *Manuductió*ról: 52–60.

munes – segítségével. Ez utóbbi a korábbi, mintegy 40 lapnyi résznek körülbelül a négyszerese. És még a könyv felénél sem tartunk! Most jön a munka leghosszabb traktátusa, a harmadik, a szóképek és alakzatok – tropi és figurae – tana. A beszéd díszítését szolgáló eszköztár bemutatása csaknem újabb másfélszáz lapot tesz ki. Míg az első három értekezés a klasszikus retorika elocutiójához áll közel, a negyedik az inventióhoz és a dispositióhoz hasonlít, amennyiben a világi vagy egyházi szónoklat összeállításához felhasználható forrásokat vesz sorra és a beszéd részeit ismerteti. Az ötödik értekezés példákkal szemlélteti a korábban kifejtetteket. Az utóbbi két traktátus összesen alig több, mint 80 lap. A memoriáról és a pronuntiatióról még annyi szó sem esik, mint az eredeti Soarezben.

Jellemző a két kézikönyv különbségére az elocutio hosszabb tárgyalásának indoklása. Az a korábban már említett tény, hogy Soarez a beszéd elkészítésének fázisai közül az elocutiót tartja a legfontosabbnak, nem jelent öncélú gyönyörködtetést. A beszéd díszítésről szóló fejezet bevezetésében azt a szerepét emeli ki, ami a szónok hármaskörének megvalósítását szolgálja. Az örök példakép nyomán fejt ki: Cicero azt tartja ékesszólónak, azaz az ékesen szólásban kiemelkedőnek, aki úgy beszél, hogy bizonyítson, hogy gyönyörködtessen, hogy megindítson. A bizonyítás a cél elérésével, a gyönyörködtetés a kellemes hangzással, a megindítás pedig a hallgatók megnyerésével függ össze. Mint-hogy ez így van, méltó, hogy ez a könyv, amelyik az elocutio tanításait tartalmazza, mivel az előző kettőnél hasznosabb, így valamivel hosszabb is legyen.¹⁰ Így tehát a gyönyörködtetés mégoly részletesen tárgyalt eszköztára végső soron a hasznót hivatott elősegíteni.

A továbbiakban Soarez a díszítőelemek mértékletes alkalmazására int. Javaslata szerint a beszédnek azt a módját kell választani, amelyik a legnagyobb mértékben megragadja a hallgatókat, és nemcsak gyönyörködtet, hanem megcsömmörítés nélkül gyönyörködtet. Aki ékesen akar szólni, annak először is alaposan össze kell hasonlítani az előadandó tárgyat és az azt kifejező szavak erdejét. A dolgok

¹⁰ „*Eum autem eloquentem id est in eloquendo excellentem putat, qui ita dicit, ut probet, ut delectet, ut flectat. Sed probare necessitatis est, delectare suavitatis, flectere vero victoriae. Haec cum ita sint, merito hic liber, qui elocutionis praecepte continet, ut duobus superioribus utiliore est, sic etiam erit aliquanto longior.*”
SOARIUS: *De arte rhetorica*... i. m. Qij v/60 v.

bősége ugyanis a szavak bőségét szüli. Ha a szóban forgó tárgyban van valami figyelemreméltó, akkor a dolog természetéből következik a szavak valamiféle csillogása, ami könnyedén hozzásegít az egész eszköztár kiválasztásához, hozzájárul a beszéd ékességéhez.¹¹

A *Manuductio*ban a beszéd díszítésének funkciója másképpen jelenik meg. Az átdolgozó szerint az *elocutio* lehetőségeiről azért kell részletesen szólni, hogy a leendő szónokoknak „kedvük legyen a maguk helyén és idején a beszédbe felvett kérdéseknek a követelményei szerint a bővítést a szóképekkel, alakzatokkal, mint megannyi ékkővel telerakni, melyek a szónoki mesterség tanítása szerint nem annyira a hallgató meggyőzésére alkalmasak, hanem inkább arra, hogy őt gyönyörködtetéssel és a mondani-való ékes változatosságával megindítsa. Legtöbbet a metaforával foglalkozunk majd, hiszen az ékességek közt ez a legfontosabb. Ha mindezeket jól megfontolod, és a szónoki jártasság alapismereteiben állhatatosan gyakorlod magad, egy idő után már igen ékes szavú szónokoknak tartanak, és beszéded csodálatára ragadod el mindenkinek a lelkét, és akaratom foglyaiként tartod őket.”¹²

A nagyszombati kézikönyv bizonyítja, hogy a 18. század elején is követendő példának tartották a benne rögzített szemléletet és az abból következő stílusesszéményt, ezért kerülhetett sajtó alá ez, az eredeti Soarez-műtől igencsak messzire rugaszkodott változat. Ismert olyan forrás, amely szerint a *Manuductió*t 1718-ban Kolozsváron is kiadták.¹³ Ám semmiféle olyan adatot nem találtam, ami ennek az edíciónak a létezését igazolná.¹⁴ Azért is nehezen elképzelhető az 1718.

¹¹ „Genus igitur dicendi est eligendum, quod maxime teneat eos, qui audiant, et quod non solum delectet, sed etiam sine satietate delectet. Sed volenti ornate dicere diligentissime sylva rerum primum, sententiarumque comparanda est. Rerum enim copia verborum copia gignit, et si est honestas in rebus ipsis, de quibus dicitur, existit ex rei natura quidam splendor in verbis, facillique suppeditat omnis apparatus, ornatusque dicendi.” Uo. Qiiij v/63 v.

¹² Retorikák... i. m. 59.

¹³ „Cele mai multe retorici iezuite din secolul al XVI-lea au avut ca model *De arte rhetorica libri tres* ex Aristotele, Cicerone et Quintiliane depromti (1566) aparținând lui Soarez. Cea mai semnificativă prelucrare a acestui tratat o constituie *Manuductio ad eloquentiam*, apărută la Cluj în 1718.” IORGULESCU, Anca: *Afirmarea artei oratorice în literatura română veche*. *Analele Universității din Craiova, Seria Științe Filologice Limbi și Literaturi Clasice* 1. (2004/1–2) 72–75. 74.

¹⁴ A félreértés talán a kapcsolódó bibliográfiai adatok összekeveréséből származhat. Soarez nevéhez valóban fűződik olyan 1709. évi nagyszombati kiadás, amit 1718-ban újranyomtak. Ez azonban nem a retorika átdolgozása, hanem a munka egyes helyeihez fűzött magyarázatok, Georgius Worpitz (1645–1720) buzgalmának eredményeként (*Manuale Rhetorum, seu Quaestiones in rhetoricam* R. P.

évi utánnyomás, mert a kolozsvári jezsuita nyomda első terméke csupán 1726-ban jelent meg.¹⁵

A pompázatos barokk stílus népszerűsítésével szemben ellenkező törekvéseket is megfogalmaztak. A nyugat-európai hatás minket sem került el. Ezt igazolja például a francia Franciscus Lejajus, (Gabriel François Le Jay, 1657–1734) kézikönyve (*Bibliotheca Rhetorum*. Párizs, 1725), aki – Bán Imre megállapítása szerint – „[...] Cicero tekintélyére hivatkozva [...] nyíltan szembe fordul [...] azzal a szórakoztató és csillogó spanyol-olasz modorral, amelyet a Soarez neve alá csempészett *Manuductio a század elején még oly lelkesen magasztalt*.” A munka rövidített változata többször megjelent Magyarországon is (Kolozsvár, 1751; Nagyszombat, 1767; Buda, 1806).¹⁶

A magyar kritikátörténet számára különösen fontos a jezsuita Kaprinai István (1714–1785) hasonló szemléletről tanúskodó, saját szerkesztésű egyházi retorikája (*Institutiones Eloquentiae Sacrae* 1–2. Kassa, 1748, 1763). Ismét Bán Imre szavaival jellemezve: „[...] a szerző ízlése és érdeklődése jórészt a modernnek érzett francia klasszicizmus felé fordul. Az természetes, hogy nem szakít gyökeresen a barokk prédikáció technikájával és stílusával, de ezt mindenütt mérsékelni, a józan ész, az értelmes érzelmekeltés, az egyszerűség felé kívánja irányítani.”¹⁷

A 18. századi hazai prédikáció-elméleti irodalommal kapcsolatban nem hagyhatjuk említés nélkül Gombási István erdélyi református lelkészt, aki franciából magyarra fordította a Neuchâtelben tevékenykedő Jean Frédéric Ostervald (1663–1747) kézikönyvét (*A' Papi Szent Hivatal gyakorlásáról való tracta*. Kolozsvár, 1784). Ez a munka is példa rá, hogy a felekezeti különbségektől függetlenül is számolnunk kell az egyszerűbb és a cikornyásabb prédikációs stílus együttes jelenlétével.

Cypriani Soarii, *Quarum resolutione, obscura discutiuntur, ad pleniorum eloquentiae candidatorum intelligentiam*, RMK II. 2390). Az is igaz, hogy a kézikönyv 1718-ban újra megjelent, de nem Kolozsváron, hanem ismét Nagyszombatban és Kassán. A kolozsvári kiadás is tény, arra azonban 1733-ban került sor. Vö. KECSKEMÉTI: „A böcsületre kihaladott...” i. m. 47, 559.

¹⁵ Imádságos könyvecske, melybe foglaltatik hetetszaki aiatosságnak gyakorlása és más külömbféle imádságok. Kolozsvár, 1726. Vö. Magyarország bibliographiája 1712–1860, VII: Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712–1860 c. művéhez. 1701–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok. Szerk. PAVERCSEK Ilona. Budapest, 1989. 224.

¹⁶ BÁN: *Irodalomelméleti...* i. m. 80. Le Jay-ról: 79–83.

¹⁷ Uo. 88. Kaprinairól: 83–96.

Gombási – az egyházi retorika régi hagyományait követve – a közérthetőbb és a bonyolultabban szerkesztett, igényesebb beszédek a hallgatóság szellemi, műveltségi színvonalához alkalmazza. A fordításba saját tapasztalatait is beleszővi. Az egyszerűbben fogalmazott prédikációk tudnivalóival kapcsolatban írja: „*Tapasztaltam én ennek, kivált Falu-helyen igen nagy hasznát.*” Óvja lelkesztársait attól, hogy a falusi nép előtt „*Fényes Auditoriomnak*” való stílusban beszéljenek, hiszen „*a' szegény tudatlan Halgató semmit nem épül leg-szebben el-kongott Prédikáti-ójokból-is*”, ezért „*a' Kösség az e' féle Tsemegén nem kapdál.*”

Kötetekben megjelent saját prédikációit is kétféle „*methodus*” szerint készítette, hiszen jól tudta, hogy „*nem-is azon egy Prédikálás' módja tettzik mindeneknek*”. A beszédek legnagyobb részét az egyszerűbb hallgatóság igényeihez igazodnak. Gombási ugyanakkor nem vallott szűgyent a kifinomultabb ízlésű közönség előtt sem. A Kemény Miklós temetésén elhangzott gyászbeszédében a „*Méltóságos Atyafiak, Úri Vérségek*” és „*más jelenlévő Méltóságos Keresvesek*” vigasztalása közben nem fukarkodott a gondosan szerkesztett nyelvi fordulatokkal, hatásos elokúciós megoldásokkal.¹⁸

*

Láthatjuk tehát: a 18. század folyamán (is) párhuzamosan élt egymás mellett két különböző felfogás, és ezek jegyében eltérő stílusú prédikációk készültek. A sokak számára hivatkozónak tűnő előadásmód ellenhatásaként jelen voltak az egyszerűbb stíluseszmenyt támogató, klasszicizáló tendenciák is. Az ellentétek nemcsak a szövegek különbözőségében mutatkoznak meg, hanem a praeceptum-irodalom, az elméleti kézikönyvek szabályaiban is. Az utóbbiak tanulmányozása is hozzájárulhat ahhoz, hogy pontosabb képet kapjunk a század egyházi irodalmának stiláris jellemzőiről, a szövegek háttérében álló retorikai előírások tükrében.

¹⁸ Részletesebben: BARTÓK István: *Adalék a XVIII. századi magyar egyházi retorika történetéhez: Gombási István prédikációelméleti munkássága.* In: *Prodromus: Tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomból.* Szerk. Kovács Sándor Iván. Budapest, 1985. 28–30.